

Слободан Селинић

ТРГОВИНА У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ РЕПУБЛИКАМА 1945-1948 - од приватног ка државном -

Идеолошки став власти послератне Југославије према приватној трговини био је прилично јасан. У партијским и државним документима уз приватну трговину и трговце ређани су атрибути као што су "шпекулација", "профитерство", "набијање цена", "саботерство" и слични. У документу који је 15. јуна 1946. године потписао Богомир Херман став према приватној трговини исказан је свеобухватно и јасно. Речено је да је до тада приватна иницијатива сведена у домен пољопривреде, занатства и детаљистичке трговине. Њихов рад окарактерисан је овако: "Тежња за добитком и страх од губитка прожимају нагонски сваки привредни субјект који ради на сопствени ризик у време осцилације цена. Шпекулација представља његово основно оружје у борби за опстанак". Констатовано је да саме административне мере нису довољне, већ је потребно форсирати изградњу државне и задружне трговинске мреже "као поузданог економског инструментарија народне власти за регулисање тржишта". У документу се каже и да је власт довољно јака да ствара услове у којима ће радити приватна трговина, јер су се у њеним рукама налазили индустрија, рударство, шумарство, банкарство, велика трговина и саобраћај - све кључне полуге привредног живота. Приватни трговци су, осим из економских разлога, добили негативан предзнак и у политичком смислу. Они су оптужени да никада (тј. у Краљевини) нису играли самосталну политичку улогу, већ су били политичко оруђе великих трговаца, индустријалаца и банкара. Таква је била "политичко-нервна структура наше грађанске животиње" у предратној Југославији.

Преко нервнoг центра који су чинили малобројни богати трговци, имућне занатлије, банкари и индустријалци ишле су политичке мисли ка малим трговцима и занатлијама, калфама, трговачким помоћницима... "Зато су наше бакалнице и крчме и мале занатлијске радионице лајале радикалски, јусовски, јерезовски, заједничарски, мачековски, спахиновски, корошевски итд". Очекивало се да се од већине малих трговаца ипак могу створити добри народнофронтовци, пошто је "капиталистичкој хидри" смрскана глава (велики трговци, банкари, индустријалци). Из документа се види и свест о слабости државне и задружне трговине, њеној слабо раширеној мрежи продавница у том времену, "где продавачи обично сматрају да је драги бог створио задругарство ради њих, а не ради народа". Процењено је да, за неколико година, ако власт буде правилно радила, идеал приватног трговца више неће бити да постане велики трговац, већ пословођа у великој државној и задружној продавници.¹ Са друге стране, лансиран је термин "социјалистичка трговина". Он је у једном документу дефинисан као "једно од моћних оружја у рукама Партије и Владе у борби за подизање општег благостања радних људи". Пред "социјалистичку трговину" стављен је "политичко-привредни задатак" да обухвати и преко свог апарата стави у промет индустријску робу и пољопривредне производе "намењене подизању животног стандарда трудбеника града и села".²

Један од начина борбе против приватне трговине било је и оснивање државних, републичких и градских предузећа. У 1945. години основани су Државно предузеће за промет кожом и текстилом "Котекс", Државно предузеће за промет отпацама "Отпад", Привилеговано ад. за силосе, "Народни магазин", Предузеће за промет нафтом и нафтним дериватима "Југопетрол", Државно транспортно предузеће, Централно прометно предузеће ад "Центропром", "Воћар" ад, Главно гвожђарско предузеће ад,

---

¹ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 60, Слободна трговина 1946. Око две године касније документ који такође потиче из савезног Министарства трговине овако је оценио улогу приватне трговине после рата: "Приватни сектор трговине са својим профитерским, спекулантским, саботерским и осаталим штеточинским тенденцијама већ у првим данима после ослобођења земље представљао је јаку сметњу у спровођењу мера народне власти за што боље снабдевање становништва". Приватна трговина је окарактерисана као кочница у планској организацији трговачке мреже према социјалистичким принципима, с обзиром да је њена основа "капиталистичка", Исто, фасцикла 35. Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ.

² АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 2, Организација и стање трговине и снабдевања ФНРЈ у 1949; Исто, фасцикла 35, Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ 1948.

државно предузеће Јавна и слободна царинска складишта, Државно предузеће за промет хемијским производима "Хемпро", "Југодрво", "Пољострој", "Југоауто", Државно предузеће за стручну организацију канцеларија. Карактеристика развоја државне трговине 1945/46. године била је и стварање предузећа савезног, републичког и локалног значаја са мешовитим власништвом, при чему је удео државе износио 51% капитала, а све као израз "тежње привлачења приватног капитала на сарадњу".³ Савезна Влада је тада желела да у њеним рукама буде и трговина пољопривредним производима, али је она ипак остала у надлежности федералних јединица. Тако је тај посао у Војводини обављао "Пољопромет", Србији "Прежис", Хрватској "Допх", БиХ Земаљско трговачко предузеће, Словенији "Навод", Македонији "Докуп", а у Црној Гори "Земпро". Иначе, у неким федералним јединицама (Македонија, Босна и Херцеговина) целокупна републичка трговина на велико била је у рукама једног предузећа, док се са децентрализацијом у Словенији отишло прилично далеко, јер је у овој републици постојао већи број предузећа која су трговала различитим артиклима (на пример "Железнина", "Папир", итд.).⁴ У Хрватској су после ослобођења постојала државна предузећа "Главнапрод" и "Допх". "Главнапрод" је преузео дистрибуцију индустријских производа, а "Допх" откуп и дистрибуцију прехранбене робе домаће производње и робе од УНРЕ. Касније је све преузео "Главнапрод", а "Допху" је остао само откуп стоке, жита и масти. Ова предузећа су се временом толико ширила да је почело издвајање појединих делова из њиховог састава. Из "Главнапрода" је настао "Текстил", земаљско трговинско предузеће са седиштем у Загребу и 6 подружница у већим градовима, и "Жельпох" са седиштем у Загребу и 6 подружница у оркужним центрима. Трговинску мрежу чинила су и специјална предузећа за поједине струке: пољопривредне машине, вештачка ђубрива, воће и поврће, папир и прибор за писање. Велетрговином пољопривредним машинама и вештачким ђубривом бавило се предузеће "Гимпех" дд. За велетрговину папиром и прибором за писање, односно воћем и поврћем, основана су мешовита предузећа у форми деоничарских друштава ("Напроз" дд и "Воће" дд). Ускоро су претворени у чиста државна предузећа. Трговинска предузећа оснивали су и градови и окружни народни одбори. На селу су оснивање набавно-продајне задруге

³ АСЦГ, Миниатрство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 49, Државна трговинска предузећа 1945; Исто, Државна трговинска предузећа 1949; Исто, фасцикла 46, Развој трговинске мреже од ослобођења до данас, 1949.

⁴ АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 93, 1945, 187-196.

(расподела индустријских и откуп пољопривредних производа). У оснивању задруга се претерало тако да их је било доста са свега 30-40 чланова и 100 потрошача. Сву трговину на мало снабдевао је државни велетрговински сектор који је био централизован и имао монополистички положај. У јулу 1946. године приступило се новој организацији трговине на велико. Оснивају се државна предузећа републичког значаја за трговину на велико у десет струка. Државна предузећа из једне струке била су обједињена под Управама као административно-оперативним руководством. Тада је основано 126 државних предузећа републичког значаја. Она су робу узимала из извоза и домаћих фабрика и достављала је трговини на мало. Настављено је и са оснивањем трговинских предузећа од стране градова и котарских одбора. У градовима се развијају радничко-намештеничке набавно-продајне задруге. Од јуна 1947. почиње нова фаза у развоју државног сектора трговине у Хрватској. Управе су претворене у дирекције. Од десет управа настало је девет дирекција. Касније је спајањем ових дирекција основано 5 главних дирекција (за житарице, за промет земаљским плодовима, за промет вином, жестоком и безалкохолним пићима, за промет месом и за промет индустријским производима).⁵ Државна и мешовита (акционарска) предузећа стварана су после рата и у Србији. Стварање ових других власт је описивала као "покушај мобилисања приватних сектора са њиховим финансијским средствима". Према подацима које доноси М. Митровић, у Србији је током 1945. године било 18 државних, окружних, градских и мешовитих трговачких предузећа основаних у систему Министарства трговине и снабдевања ("Прежис", "Гранап", "Космај", "Привад"-Ниш, "Окнам"-Пирот, "Окнап"-Нови Пазар, "Окнап"-Лесковац, "Колектив"-Крагујевац, "Трговина"-Шабац, "Космет"-Призрен, "Онажаг" Пошаревац и "Будућност" Прокупље). Почетком 1946. основано је још 10 републичких предузећа за трговину на велико и преко 40 државних среских магацина који су представљали државну трговину на мало у среским местима и градовима.⁶ Земаљско предузеће за откуп жита и стоке "Прежис" ослањало се у свом раду на друга предузећа, задружне савезе и приватне прекупце. Са друге стране, земаљска дистрибутивна предузећа ("Земтекс", "Земхап", "Гвопред") су постала предузећа са огромним прометом и више су била лагер у који пристиже роба него трговинска

---

⁵ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Хрватској.

⁶ М. Митровић, Србија 1944-1952: друштвено економске промене и организација управљања привредом, Београд, Пожаревац 1988, стр. 229, 230.

предузећа. У Војводини су стварана специјализована гросистичка предузећа ("Месопромет", "Живинопромет", "Народно млекарство") која су откупљивала и вршила промет ове робе. Једини представник државног сектора на Косову и Метохији био је "Космет", прво акционарско, а онда државно предузеће. Имало је монополистички положај и бавило се трговином индустријском робом и откупом. У трговини на мало учествовало је преко продавница у Пећи, Призрену, Ђаковици, Приштини, Митровици, Урошевцу, Гњилану и Вучитрну.⁷ У јулу 1946. године на територији Словеније постојала су следећа државна гросистичка трговачка предузећа: Набављачки завод Словеније ("Навод") трговао је на велико артиклима исхране, имао је на територији Републике 29 подружница, које су заправо биле робна складишта; "Вино" дд које је имало робна складишта у Љубљани, Цељу и Птују, трговало је на велико вином и другим алкохолним пићима; "Железнина" је трговала предметима од гвожђа, стаклом и порцеланом, имала је робна складишта у Љубљани, Марибору и Цељу; "Устекс" је трговао текстилом, кожом и кожним прерађевинама, имао је робна складишта у Марибору и Љубљани, "Куривопромет" дд, трговао је на велико угљем и дрвима и имао робна складишта у Љубљани, Марибору и Цељу; "Садје" дд, трговало је на велико воћем, поврћем и воћним прерађевинама, имало је робна складишта у Марибору, Љубљани и Цељу која су само у погледу откупа била везана за своје округе, а иначе су своје производе могла продавати на територији целе Словеније; "Папирпромет" дд, трговао је на велико хартијом и предметима израђеним од хартије, имао је робна складишта у Љубљани и Марибору, имао је подружницу за Зону "Б" у Постојни; "Колонијале" је било новоосновано државно трговачко предузеће са 14 продавница у том тренутку, а предвиђало се и оснивање нових. У склопу државних трговачких предузећа Словеније било је установљено и државно угоститељско предузеће Словеније "Турист-хотел". На територији Словеније своју мрежу имало је и савезно предузеће "НА-МА", имало је дирекцију у Љубљани, повереништва у Марибору и Цељу и три пословнице, а средином 1946. и 23 продавнице.⁸ Већ у првој половини 1945. године власт Београда оснива државна трговачка предузећа и њима поверава снабдевање града. Прво такво

⁷ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Србији.

⁸ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 46, Трговинска мрежа 1946, Реорганизација трговинске мреже у НР Словенији, Хрватској и Црној Гори, документ број 2715/1.

предузеће био је "Гранап", Градско набављачко предузеће за снабдевање Београда. Из њега се касније развијају предузећа за снабдевање воћем и поврћем, хлебом, млеком, месом итд. Ово предузеће створено је одлуком ИОНО града Београда 20. априла 1945. године. Њему је у задатак стављено планско снабдевање Београда. У његовом саставу налазили су се одељење исхране, отсеци за месо, млеко, млечне производе, рибу, воће и поврће итд.⁹ До краја 1946. године ово предузеће је вршило набавку робе од произвођача преко својих откупних станица и индустријских производа од индустријских предузећа, а УНРИНУ робу је примало преко Завода за ванредне набавке. Продају је вршило преко својих продавница, задруга и приватне трговине-колонијал. Осим тога, предузеће се бавило и производњом и прерадом-хлеб, кекс, суво тесто, бомбоне, кобасичарски производи, конзервирање воћа и поврћа, јаја, мармелада, пекмез. У децембру 1946. године из састава предузећа издвојена су одељења за воће и поврће, алкохолна пића, месо, масноћу, живину, житарице, хлеб, јер је процењено да је капацитет пословања толико порастао да то отежава даљи рад. Од издвојених одељења створени су Градско предузеће за воће, поврће и алкохолна пића, Градско предузеће за житарице и производњу хлеба, Градско предузеће за месо и масноћу, Градско предузеће за текстил, Градско предузеће за канцеларијски материјал "Шумадија", Градско предузеће за огрев, а "Гранап" је остао да ради са колонијалном робом.¹⁰ Процес разграђивања (ликвидирања) "Гранапа" завршен је у јесен 1948. године када је од њега створено осам реонских предузећа за колонијал. Предузеће је до тада проширило своју продајну мрежу на преко 400 продавница.¹¹ Осим што је био најважније државно предузеће за снабдевање Београда, "Гранап" има велики значај и због тога што су из њега настала многа предузећа која ће у наредним деценијама имати најважнију улогу у снабдевању града. За тадашње време и власт "Гранап" је имао велики значај и у процесу национализације трговинских радњи. Тако је у мају 1948. године ово предузеће проширило своју продајну мрежу за око 265 радњи национализованих од дотадашњих

---

⁹ Политика, 14.04.1947, стр. 07; Историјски архив Београда (АБ), Градско народно предузеће "Гранап" 1945-1951, инв. бр. 57, 58, 59 (Решење о оснивању ГРАНАПА; Деловодна акта 1945).

¹⁰ АБ, Градско народно предузеће "Гранап" 1946, инв. бр. 60, 61 (Решење ИНО града Београда о издвајању...; Извештај о пословању 1. I - 31. X 1946; Откупне станице).

¹¹ АБ, Градско народно предузеће "Гранап", инв. бр. 62, 63, 64, Представништво Загреб 1948. год, Деловодна акта од бр. 105-346, бр. 325/АК.

власника.¹² Дакле, те 1945. године држава се побринула да велетрговину стави под своју контролу. То не значи да јој већ тада није био циљ да овлада и ситном трговином, али изгледа да за тако нешто у том тренутку није било могућности. Државна трговина на мало обављала се у прво време преко државног предузећа "Народни магацин" и од њега се очекивало да се успешно избори са оним што је означено као шпекулација. У једном елаборату о државној трговини из 1945. године наведена су три разлога због којих се државни сектор трговине на мало тада задржао само на трговини кућним потрештинама преко "народних магацина". Прво, за подржављење трговине на мало није било довољно финансијских средстава, искуства и кадрова. Други разлог била је "унутрашња и међународна политичка ситуација". Трећи разлог лежао је у економско-социјалним мотивима, тј. "како ћемо данас наћи запослење и зараду стотинама хиљада ситних трговаца и њихових породица када би подржавили и трговину на мало". То значи да се власт бринула не само о политичким последицама својих потеза у правцу национализације трговине, већ и о социјалним последицама које би могле погодити приватне трговце и њихове породице. Уз потискивање приватног сектора мрежа државних и задружних продавница требала је да помогне и бољем спровођењу планске расподеле робе. Држава је под своју контролу ставила не само трговину на велико, већ је и дистрибуцију најважнијих артикала пољопривреде и индустрије учинила планском и контролисаном. Становници су подељени на различите категорије и путем потрошачких карти добијали следовања хране и индустријске робе (рационарно снабдевање). У мају 1945. године донета је Уредба о планској расподели робе и Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу. У време када државни и задружни сектор нису били довољно распрострањени, планска расподела робе није се могла извести без мреже приватних продавница. Приватна трговина је преко народних одбора добијала контингенте робе према броју уписаних потрошача. Зато се сматрало да "огромна пословна мрежа приватних трговаца са организованим и уходаним радњама и великим искуством којим располажу, треба да помогне брзој и правилној расподели робе". Од фебруара 1948. године постојала су три основна вида снабдевања становништва: систем

---

¹² Ипак, није најјасније колико је тачно "Гранап" тада добио национализованих радњи, јер неке од радњи које су му додељене није преузео или нису одмах наставиле са радом, АБ, "Гранап", инв. бр. 75, 76, 77, Списак преузетих приватних радњи-национализованих 1948. године; Исто, Списак продавница по рејонима национализованих 1948. године.

обезбеђеног снабдевања за одређене категорије потрошача, систем везаних цена који је подразумевао да сељаци могу ван система откупа продавати држави производе у замену за индустријску робу (због тога је било неопходно ширити мрежу задружних продавница на селу) и систем слободне продаје.¹³

И поред напора да се дистрибуција робе стави под контролу државе, према подацима за прву половину 1948. године, промет путем слободне продаје био је доминантан.

Процентуално учешће појединих видова трговине у укупном промету народних република у првој половини 1948. године.

Република	обезбеђена трговина	везана трговина	слободна трговина	Укупно
Србија	26,5	7,0	66,5	100
Хрватска	27	6,1	66,9	100
Словенија	31,6	3,0	65,4	100
БиХ	35,9	6,0	58,1	100
Македонија	34,6	8,9	56,5	100
Црна Гора	42,3	4,2	53,5	100
ФНРЈ	29,4	6,1	64,5	100

Извор: АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 36, Процентуално учешће појединих народних република у укупном промету по секторима и видовима.

То заправо значи да је слободном трговином остваривано две трећине укупног промета у Југославији. Обезбеђено снабдевање заузимало је нешто више од четвртине промета, док је систем везане трговине претрпео приличан неуспех заузевши свега 6% промета. Нешто већи проценат везана трговина остварила је само у Србији и Македонији.

Процентуално учешће у укупном промету по видовима трговине народних република за прву половину 1948.

¹³ АСЦГ, фонд 50, Председништво Владе ФНРЈ, фасцикла 93, 1945, 187-196; АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 34, Робни промет 1946; СЛ ФНРЈ бр. 32, 15. мај 1945, Уредба о планској расподели и потрошњи робе, Решење о одређивању предмета који спадају под планску расподелу и потрошњу; СЛ ФНРЈ, бр. 12 од 11.02.1948, Уредба о снабдевању становништва; Упутство о разврставању потрошача...

Република	обезбеђена трговина	везана трговина	слободна трговина	Укупно
Србија	34,8	44,1	36,7	38,5
Хрватска	25,1	27,0	28,3	27,3
Словенија	14,5	6,7	13,7	13,5
БиХ	15,6	12,4	11,4	12,7
Македонија	6,8	8,3	5,0	5,7
Црна Гора	3,2	1,5	1,9	2,3
ФНРЈ	100	100	100	100

Извор: АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 36, Процентуално учешће појединих народних република у укупном промету по секторима и видовима.

Дакле, Србија је учествовала са скоро 40% у промету оствареном у целој држави, а следиле су је Хрватска са више од 27%, Словенија са 13,5% и Босна и Херцеговина са 12,7%.

Различитим правним актима, али и без и мимо њих, држава је смањивала утицај приватне трговине. Две мере општег карактера, конфискација и национализација, делом су ослабиле приватни сектор и у трговини. Председништво АВНОЈ-а донело је 21. новембра 1944. године Одлуку о преласку у државну својину непријатељске имовине, државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле. Допуњавајући ову одлуку, јуна 1945. године донет је Закон о конфискацији имовине и извршењу конфискације. Из истраживања М. Митровића следи да је у Србији до краја 1945. године реализовано 4.880 предмета конфискације. Међу њима, конфисковано је и 137 трговачких радњи.¹⁴ У мају 1945. године Председништво АВНОЈ-а усвојило је Закон о одузимању ратне добити стечене за време окупације (допуњен средином 1946. године). Примену овог Закона карактерисали су велика оштрина у првим месецима и ублажавање током 1946. године. У сваком случају, он је у великој мери погодио трговце (Н. Милићевић наводи да је у нишком округу од 85 кажњених по овом закону трговаца било 56%). Међу законским мерама које су слабиле економски значај грађанства, а међу њима и трговаца, треба навести и замену новца вршену после рата. Кратак

¹⁴ М. Митровић, *Србија 1944-1952: друштвено економске промене и организација управљања привредом*, Београд, Пожаревац 1988, стр. 183, 185, 186, 208.

рок за замену новца и мала сума готовог новца који се могао добити били су основни начини за слабљење економске снаге грађанских слојева. На ову меру трговци су реаговали на различите начине (повлачењем робе из радњи, затварањем радњи или куповином већих количина робе како би замену новца дочекали са што мање новца, а више робе или су једноставно вишак новца давали другим особама да га замене уместо њих). Власт је у овоме видела шпекулантске активности, па је одговарала "организованим демонстрацијама, митинзима, конференцијама, па и хајкама против лица која су скривала робу".¹⁵ Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже донет је 23. априла 1945. године. Одлика Закона је велика непрецизност у дефинисању недопуштене шпекулације и привредне саботаже, као и прилично оштра политика кажњавања (Закон је предвидео смртну казну, принудни рад од 1 до 10 година, новчане казне и конфискацију). По доношењу Закона "Политика" је објавила текст у коме се тврди да су београдски трговци одржали 26. априла 1945. године заједничку конференцију на којој су подржали овај Закон.¹⁶ Из објављиваних пресуда током 1945, 1946 и 1947. године види се да су трговци кажњавани због прикривања робе, црне берзе, "недозвољене трговине", продаје, куповине или посредовања у куповини или продаји робе изнад дозвољене цене. За сва наведена дела казне су биле новчане.¹⁷ Према писању "Политике", током јануара 1946. године у Београду је кажњено 647 шпекуланата. Наведено је да се радило углавном о шпекулацији у трговини животним намирницама које су доношене из унутрашњости и растуране у Београду. Рејонске комисије за сузбијање шпекулације кажњавале су за ситније преступе новчаним казнама невеликог износа. Оптужени за теже видове шпекулације слати су јавним тужиоцима при среским судовима. Специјално веће Врховног суда Србије донело је 7 пресуда за шпекулацију, од којих су 3 биле смртне, а остале лишавање слободе са принудним радом од 6 месеци до 20 година. Казне среских судова биле су нешто блаже (лишавање

---

¹⁵ Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, магистарски рад, у рукопису.

¹⁶ У чланку се каже да је на поменутом скупу "манифестована жеља поштених београдских трговаца да се у свом раду не издвајају од осталих друштвених редова који су схватили потребе наше народноослободилачке борбе и ставили своје снаге у службу народне заједнице. Они су стога оштро осудили рад оног броја трговаца који је од првих дана непријатељске окупације па све до наших дана искоришћавао у своје себичне сврхе тешке прилике народа". У резолуцији чији су делови пренети осуђени су шпекулација, црна берза и ратно богатство, *Политика*, 27.4.1945, стр. 3, Н. Милићевић, н. д.

¹⁷ *Политика*, 08.04.1945, стр. 05, 22.09.1945, стр. 06.

слободе са принудним радом, принудни рад без лишавања слободе, новчане казне, принудни рад са новчаним казнама и казне конфисковања робе и одузимања радње.¹⁸ Из вести о особама и радњама оптуживаним за шпекулацију после рата може се, осим података о врстама незаконитих радњи и казни, сазнати и да је у главном граду земље очигледно владала велика оскудица конца, текстила, обуће и хране, јер је управо та роба врло често била предмет незаконитих радњи. Јасно је и да је власт највише пажње поклањала недозвољеним радњама са овим артиклима, као и да су они трговци или обични грађани који су желели да дођу до добре зараде најчешће посезали управо за овом робом, јер је била најтраженија на тржишту.¹⁹ Прича о шпекулацији, као и скоро сваки документ који о томе говори, оптерећени су јаком идеолошком наслагом, па је сада јако тешко напипати границу до које су ишле стварно незаконите радње тадашњих трговаца у циљу или преживљавања или можда некад и покушаја да се заради, а од које је прича о шпекулацији користила властима као покриће за борбу против приватне трговине, некад и незакониту. Документ који припада трговинској инспекцији, а потиче из 1948. године, наводи неколико видова шпекулација у градовима: "ликвидирани приватни трговци" носе робу из града и продају је на селу, "ликвидирани приватни трговци" који су преузети у државну или задружну мрежу продају сакривену робу у продавницама у којима раде (наведени су случајеви у Босни и Херцеговини), "бивши пиљари и приватни трговци-шпекуланти" у заједници са "сеоским шпекулантима" продају пољопривредне производе изнад одређених цена, "градски и сеоски шпекуланти" продају у граду по кућама пољопривредне производе изнад одређених цена, "бивши приватни трговци и пиљари" из града иду на село, тамо купују пољопривредне производе, доносе их у град под фирмом произвођача и продају их по високим ценама. Изрази који су у овом документу коришћени за приватне трговце врве од идеолошке обојености. Неповерање власти према оним приватним трговцима који су после ликвидације њихових радњи прешли у државни или задружни сектор свакако је ван сумње и оно се види и из овог документа, али се чини и да је један део трговаца остао активан и после национализације, само је питање у којој мери мимо закона. У сваком случају, јасно је да су незаконите радње бивших или још увек актуелних трговаца бележене пре свега у пословању са пољопривредним производима. Ако ништа друго, из овога се види које је поступке приватних трговаца власт

---

¹⁸ Политика, 29.1.1946, стр. 6

¹⁹ Политика, 05.02.1947, стр. 06; 02.03.1947, стр. 06; 05.03.1947, стр. 06

сматрала за кажњиве. Реч је углавном о незаконитом посредовању у промету робом и продаји робе изнад одобрених цена. У зачараном троуглу (приватна трговина која на почетку послератног периода доминира трговином на мало, тј. трговином најближом обичном грађанину; становништво које треба снабдети робом; власт која покушава да надвлада ове прве и обезбеди бар најнужније потребе ових других и која не преза и од репресивних мера) тешко је сагледати размере сналажљивости или незаконитости у раду приватних трговаца и репресивности у односу власти према њима.²⁰ У борби против шпекулације велике наде полагане су у "Народни магазин" (НА-МА), државно трговачко предузеће, које је у почетку представљало једини канал преко кога је државни сектор продирао у малопродају. Велики простор добила је вест о оснивању прве продавнице овог предузећа у Београду, 16. јула 1945. године, око два месеца по његовом оснивању. Продавница је отворена у просторијама купљеним са инвентаром од фирме "ТАТА". О значају овог догађаја сведочи и чињеница да су му присуствовали и министар индустрије Хебранг и министар трговине Петровић. Петровић је одржао говор у коме је рекао да ће отварање продавнице предузећа "НА-МА" помоћи у борби против шпекулације и да ће се тиме што више робе понудити по приступачнијим ценама.²¹ Током 1946. године власт је хвалила предузеће "НА-МА" због заслуга на обарању цена. Извештавано је да се на свим пијацама на којима је имало своје продавнице ово предузеће показало као "најсолиднији трговац у сваком погледу". Наведени су и примери са београдских пијаца из којих се види да је роба овог предузећа била неупоредиво јефтинија од робе приватника. Истицано је и да је "НА-МА" своју функцију обављала чак и у време "бежања" воћа и поврћа са београдских пијаца, када су чак и "Гранап" и "Воћар" "обилазили Београд" и ишли

---

²⁰ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 7, Трговинска инспекција 1948, Карактеристични видови шпекулације у граду и селу.

²¹ Политика, 18.07.1945, стр. 05. Исти лист објавио је средином септембра исте године текст о утицају предузећа "НА-МА" у Београду на обарање цена. У афирмативном тону доноси се подаци о продатим количинама хране, пића, пасти за зубе, четкица за зубе, чаша, тегли, флаша итд. Говори се о томе да се предузеће шири и на загребачко тржиште и да продаје робу по приступачним ценама које су знатно ниже од цена које за исте артикле траже "несавесни трговци или сваштари паразити, који своју робу по црноберзијанским ценама намећу потрошачима, по ћошковима улица...", Политика, 16.9.1945, стр. 6.

на тржишта са вишим ценама.²² Уз трговце који су потпали под удар Закона о недопуштеној трговини и привредној саботажки треба споменути и примере ревизија дозвола за рад приватних трговаца. У Хрватској је процењено да је после рата приватни сектор у погледу снабдевања индустријском робом спао на половину предратног. Министарство трговине и опскрбе је 11.6.1945. издало решење да се у Хрватској изврши ревизија свих ратних и предратних дозвола приватним трговцима. Тада је одузето право на рад свима који су се "за вријеме рата огријешили о интересе НОБ-е". Из Хрватске је извештавано и да су, услед недостатка довољног броја прописа о раду приватних трговаца, неки народни одбори као једину казну примењивали одузимање дозволе за рад, често и без стварног основа.²³ И у Србији је рат оставио трага на приватне трговце. Попут Хрватске, и овде је процењено да је крај рата дочекао упола мањи број приватних радњи. Ревизија дозвола било је и у Србији. Крајем 1946. године почело је затварање радњи чији су власници кажњени три пута због преступа по старом Закону о радњама и Закону о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже.²⁴ Ревизија дозвола за рад приватних трговаца често је од стране власти потезана као средство за смањење броја приватних радњи. Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ је тако у новембру 1947. године покушало да у ту сврху искористи Уредбу о планској евиденцији препродаје производа, па је 7.11.1947. године министар Заим Шарац потписао један допис републичким министарствима који представља својеврсно тумачење ове Уредбе. Наиме, члан 4 Уредбе прописивао је да приватни трговци и пиљари који имају прописане дозволе за рад могу куповати робу у сврху даље препродаје, с тим да је продају само на мало непосредним потрошачима и то искључиво у својим радњама или на тезгама. Заклањајући се иза приче о борби против шпекулације, министар је у свом тумачењу тражио од републичких министарстава да "у практичној примени" овој одредби дају такав смисао да се приватним трговцима куповина и препродаја производа, посебно пољопривредних, може дозволити само тамо где то нису у стању да ураде државна и задружна мрежа. И тамо где је учешће приватног сектора било неопходно, требало

---

²² АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 34, Робни промет 1946, Важна питања нашег унутрашњег промета.

²³ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Хрватској.

²⁴ АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Трговина у Србији.

је рад дозволити само "радним и поштеним трговцима и пиљарима". Министар је даље тражио да срески и градски народни одбори спроведу ревизију постојећих овлашћења и дозвола за рад трговаца и пиљара. Захтевано је да се том приликом води рачуна о томе "да ли је ималац радње осуђиван због шпекулације или је уопште склон шпекулацији. Таквим лицима свакако онемогућити даљи рад... Треба уопште тежити томе да се или потпуно искључи или сведе на што мању меру удео приватног трговачког сектора у куповини и препродаји следећих артикала: житарица и брашна, стоке и сточних производа, млечних производа, вина и ракије, пасуља и кромпира". Међутим, очигледно је да су ови захтеви министра Шарца били толико спорни да је морао интервенисати јавни тужилац ФНРЈ др Јосип Хрнчевић. Он је 18. новембра 1947. године у допису Министарству саопштио да "оваква генерална ревизија свих постојећих овлашћења и дозвола за обављање трговачких и пиљарских радњи не заснива се на постојећим законским прописима, противна је Уставу ФНРЈ и претставља повреду имовинских права грађана. Спровођење нападнутог дела вашег расписа може довести на терену до крупнијих повреда закона и привремено до већих потешкоћа у редовном снабдевању становништва". После оваквог става јавног тужиоца Министарство је морало одустати од проблематичног дела свог расписа, па су републичка министарства већ сутрадан обавештена о његовом стављању ван снаге. Уколико су негде већ донета решења о одузимању дозвола, њих је требало укинути.²⁵ Донекле повезано са процесима ревизије било је и питање утицаја бирачког права на обављање трговинске делатности. Тачније, јавила се дилема да ли лица која су изгубила бирачко право могу обављати трговинску делатност, тј. да ли губитак бирачког права аутоматски треба да значи одузимање дозволе за рад приватним трговцима. Министарство трговине је својим расписом од 1. марта 1946. забранило вођење приватне трговине лицима којима је одузето бирачко право, али је помоћник министра Никола Чобељић годину дана касније дао нешто флексибилније тумачење овог питања. У допису народним одборима у Србији он је препоручивао да сваки одбор одлучује по свом нахођењу у сваком конкретном случају да ли ће лицима која су изгубила бирачко право дати дозволу за обављање приватне трговинске делатности и да ли ће лицима која су изгубила бирачко право одузети дозволе за рад, али је и објашњавао да према важећим прописима губитак бирачког права не може сам по себи

---

²⁵ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 7, Трговинска инспекција 1946, 1947, Пов. бр. 7694, Пов. бр. 7881, Пов. бр. 301/47-2.

произвести одузимање дозволе за рад.²⁶ Коначно, као меру којом је приватна трговина потискивана пре коначне ликвидације из 1948. године треба споменути и Закон о национализацији приватних привредних предузећа који је донела Народна Скупштина 5. децембра 1946. године. Међу предузећима која су потпала под удар овог Закона био је и један број трговачких. Тако је у Македонији од 37 национализованих предузећа било и 20 из области трговине и снабдевања. У Словенији су се међу национализованим предузећима нашла и 62 трговинска предузећа и санаторијуми. У Србији су се међу национализованим предузећима налазила и трговачка предузећа у чачанском округу (1), пожаревачком округу (1), моравском округу (1 предузеће трговачке индустрије) и Војводини (3 трговачке радње). Национализованих трговачких предузећа било је и у Хрватској.²⁷

Последња мера којом је потискивана приватна трговина било је преузимање преостале трговине на мало 1948. године. Основни правни акти који су послужили овој сврси били су Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини из фебруара и Текст о изменама и допунама Закона о национализацији привредних предузећа усвојен на заседању Народне Скупштине 28. априла 1948. године. Савезна Уредба из фебруара 1948. године одредила је да се приватна лица могу бавити трговином пољопривредним производима само по нарочитом одобрењу градског (реонског) извршног одбора. Трговина на велико није била дозвољена. Било је предвиђено и спровођење ревизије дозвола приватних трговаца. У Београду су после ове уредбе прикупљене молбе приватних трговаца за издавање одобрења да би могли и даље да обављају трговинску делатност. Одлучивање по овим молбама зависило је од мишљења реонских народних одбора о дотичном трговцу, од идеолошких и политичких разлога, али и од потреба града за снабдевањем који су морали надвладати идеолошке предрасуде. Да снабдевање града не би било доведено у питање, власт је морала своје идеолошке обзире подредити тренутном толерисању приватне трговине, али је и ова мера смањила број приватних радњи. Партијски извори говоре да, из поменутог разлога, дозвола за рад није дата само "изразитим шпекулантима". Молбе је поднело 568 трговаца, а дозволе је добило 474. Процењено је да се око 364 уопште није пријавило, што значи да

²⁶ Архив Србије Железник (АС), Г-144, Министарство трговине и снабдевања НР Србије, фасцикла 4, документ број 2323.

²⁷ М. Митровић, *Србија 1944-1952: друштвено економске промене и организација управљања привредом*, Београд, Пожаревац 1988, стр. 293, 295, 296, 297, 298.

је и овом мером број приватних трговаца преполовљен.²⁸ Током 1948. године приватни сектор трговине укинут је скоро у потпуности. Да би се тај посао обавио у Београду, формирана је специјална комисија, реонске поткомисије, одређени повереници за преузимање ликвидираних радњи, формиране инспекције при реонским народним одборима, створене комисије за процену вредности преузете робе при реонским задругама и предузећима. Према извештајима о току ликвидације приватног сектора, највећи број радњи наставио је убрзо рад. Иако у једном извештају стоји да је "по линији шпекулације" затворено 147 радњи и да "неког нарочитог отпора није било", због прикривања робе тужилаштву су предата 44 трговца. Власт је имала озбиљних замерки на рад својих инспектора. Од њих се очекивало да пронађу све који су означени за шпекуланте. Наводи се да се инспектори нису "довољно повезали са тереном, нити створили себи упориште у масама, а у околини оних који су познати као шпекуланти и који су ликвидирани". Очигледно да је пред инспекторе била постављена норма у виду броја откривених шпекуланата, али је власт била веома разочарана ефектом њиховог рада. Иако је требало да буде "најмање 2-3.000 ухваћених шпекуланата", инспектори су открили 44. Један од метода њиховог рада очигледно је требало да буде и потказивање, јер им је пребачено да нису створили упориште за "откривање шпекуланата преко других". Власт је била углавном задовољна како су се државна предузећа припремила за преузимање приватних радњи. Ипак, "Гранап" је оптужен да није послао 54 повереника за пријем радњи, а "Београдски магацин" је направио пропуст тиме што је свог повереника послао у III реон уместо у I. Осим отпора који су преузимању приватних трговинских радњи пружили сами власници, постојао је отпор и међу повереницима, јер је њих 11 одбило да изврши задатак (оптужени су за "капитуланство" и одмах отпуштени). Када је цео посао обављен власт је проценила да је до тада "прецењивала" значај приватног сектора трговине за снабевање грађана образлажући то количинама робе пронађеним у радњама при њиховом преузимању и тврдећи да су они који су били оптужени за шпекулацију имали двадесет пута више скривене робе у односу на количине које су продавали.²⁹

²⁸ СЛ ФНРЈ, бр. 12 од 11.02.1948, Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини; АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, Како се у Београду сироводе у живот уредбе о снабдевању становништва, Н. Милићевић, н. д.

²⁹ АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, ликвидација приватног трговачког сектора, 1948. За једног повереника наведено је да је помагао власнику трговинске

Од 1945. до 1948. године, када је приватна трговина скоро сасвим национализована, константно је смањиван број продавница приватног сектора као и учешће овог сектора у укупном промету. Истовремено, број продавница и учешће у промету државног и задружног сектора повећавани су. Следећа табела то јасно илуструје.

Учешће сектора трговине у броју продавница 1945/48. у Југославији.

	државни сектор		задружни сектор		друштвене организ.		приватни сектор	
	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %	број прода- вница	учешће у бр. прод. у %
1945	692	1,7	3.716	9,1	-	-	36.216	89,2
1946	2.391	4,5	10.734	20,1	-	-	40.167	75
1947	6.458	13,3	12.113	25,1	3.510	7,2	26.161	54,4
1/4 1948	7.589	17,9	12.984	30,7	3.466	8,2	18.249	43,2
2/4 1948	11.301	36,2	15.002	47,9	3.643	11,6	1.349	4,3
3/4 1948	13.378	38,9	16.398	47,4	3.688	10,7	924	2,7

Извори: АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 46, Преглед развоја трговачке мреже и робног промета 1947, 1948 у ФНРЈ; Исто, фасцикла 2, Организација и стање трговине и снабдевања у ФНРЈ у 1949; Исто, фасцикла 35, Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ 1948.

Када је реч о промету извршеном преко ове мреже продавница, може се уочити да је промет социјалистичког сектора увек био нешто изнад његовог учешћа у укупном броју продавница. У сваком случају, од 1945. до друге половине 1948. године учешће државног сектора у промету повећано је са 3% на 53,2%, задружног са 12% на 37,2%, друштвених организација са 0% на 9%, а учешће приватног сектора у укупном промету смањило се са 85% на 0,6%. То значи да је после национализације трговине изведене 1948. године у рукама приватног сектора остало око 2,7% продавница и 0,6% промета. Ово су подаци из трећег квартала 1948. године. Према једном другом документу, који

радње да сакрије робу, а за другог да се напио у кући власника који га је позвао на ручак. Постоји и податак да је око 60 трговаца, који су сакривали робу и одбијали да приме решења, ухапшено. Исто, Извештај о ликвидацији приватног сектора у трговини, 1948.

потиче са краја године, у држави је остало 644 приватних трговинских радњи. Од тог броја на Србију отпада 403, Хрватску 11, Словенију 219, а Македонију 1, што би значило да је само у Црној Гори³⁰ и Босни и Херцеговини национализација спроведена до краја. Како је време које овај рад изучава препуно статистике различитог порекла, све ове податке треба узети с опрезом, али и ако наведени подаци и нису стопостотно тачни они показују јасну тенденцију. Уосталом, како потичу из фонда савезног Министарства трговине, требало би да је степен њихове прецизности висок. Оно што се са још већом сигурношћу може утврдити из ових извора јесте какав је био карактер приватних радњи које су опстале после национализације. Наиме, сви подаци показују да су преживеле углавном прехранбене продавнице. Из тога се јасно може закључити са којим је делом приватне трговине власт била спремнија на компромисе, а све као последица немогућности да се социјалистичком трговином или производњом надомести приватни сектор у задовољавајућој мери. Тако су у Србији од 403 продавнице које су биле у рукама приватника децембра 1948. године, њих 126 пословале са хлебом и пецивом, 151 месом, 9 мешовитом прехранбеном робом, 6 колонијалном робом итд. Од 219 продавница у Словенији 62 су биле за хлеб и пециво, 117 месо, 2 воће и поврће, 4 парфимерије и дрогерије итд. Једина продавница која је опстала у Македонији продавала је хлеб и пециво, а занимљиво је да за 11 приватних продавница у Хрватској нема података којом су робом пословале.³¹

³⁰ То потврђује и годишњи извештај Министарства трговине и снабдевања Црне Горе према коме је у овој републици на почетку 1948. године било 158 државних, 194 задружних, 69 продавница друштвених организација и 640 приватних продавница. Ликвидација приватног сектора извршена је потпуно, па је од ових 640 продавница отворено 147 државних, 83 задружних и 11 друштвених, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 6, Годишњи извештај о раду за 1948 Министарства трговине и снабдевања Црне Горе.

³¹ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 36. Уосталом, подаци Савезне планске комисије показују да је учешће приватне трговине прехранбеном робом увек било изнад просечног учешћа приватне трговине у укупној трговинској мрежи земље. Тако је 1945. године приватна трговина учествовала у укупном броју продавница са 89% а њен прехранбени део са 92,6%. Однос за 1946. године био је 75% према 82%, 1947. 54% према 70%; а на дан 31. марта 1948. 45,5% према 60,7%. Насупрот томе, државни сектор је већи утицај од свог просека имао у трговини текстилом, кожом и обућом, гвожђем и грађевинским материјалом, АСЦГ, фонд 41, Савезна планска комисија, фасцикла 277, јединица 462, Упоредни преглед трговинске мреже. На пленарној седници ЦК СКЈ, 12.4.1948. Колишевски је тврдио да је приватни сектор у Македонији скоро ликвидран, сем Скопља и Битоља, АСЦГ, фонд 507, ЦК СКЈ, Пленарне седнице ЦК СКЈ, II/1, 12.4.1948.

Други сасвим поуздан закључак је да је највећи број приватних радњи преживео у Србији, тачније у Београду. Према извештају о ликвидацији приватне трговине у Београду, до 30. јуна 1948. године ликвидиране су 793 радње прехрамбене струке (331 радња за колонијалну робу, 23 бомбоњере, 60 млекара, 167 пиљарских радњи, 187 пиљарских тезги, 25 продавница сточне хране). Укупно је ликвидирано 1.876 трговинских радњи. Власт се највише устручавала да ликвидира приватне продавнице хлеба и меса, па је тако тада остало 64 продавница хлеба и 160 меса. Важност ових објеката за снабдевање грађана била је исувише велика, па је одлучено да се њихово ликвидирање одложи. Осим тога, власници ових објеката имали су овлашћење за рад као занатлије иако су оптужени да раде као "најобичнији трговци".³² До краја 1948. године број приватних објеката константно је смањиван. У јуну су остали само објекти за хлеб и пециво (149) и за месо (160), да би у децембру у приватним рукама било још 160 радњи за продају меса. Истовремено је ширена државна трговинска мрежа и на крају године обухватила је 1.606 објеката, односно четири пута више него девет месеци раније.³³ Министарство трговине и снабдевања Србије извештавало је савезно министарство да је у Србији после национализације остало још 435 приватних радњи од чега је у Београду било 354. Према подацима Министарства трговине и снабдевања Србије, у јулу 1950. године у Београду је било 2.698 продавница (2.030 државних, 17 службе радничког снабдевања, 39 задружних, 374 друштвених организација и 238 приватних). Дакле, у престоници су још средином 1950. године постојале 238 приватне радње. У то време, у целој Србији било их је 328, па и ови подаци упућују на закључак да национализација трговине није била потпуна и да је највећи број приватних радњи преживео у главном граду. Од приватних радњи које су опстале после национализације 1948. године, 60-70% налазило се у Београду.³⁴

---

³² АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, Извештај о ликвидацији приватног сектора у трговини, 1948; Према документу који попут већине осталих није датиран, што отежава праћење динамике нестајања приватног сектора трговине у граду, у марту 1948. године даване су дозволе приватним трговинским радњама и констатовано је да због "потребе обезбеђења правилног снабдевања грађанства" не долази у обзир гашење великог броја приватних радњи, већ дозволе за рад не треба дати само "изразитим спекулантима", Исто, Како се у Београду спроводе у живот уредбе о снабдевању становништва.

³³ Исто.

³⁴ АС, Г-144, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 7, документ број 16; АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 6, Министарство трговине и снабдевања НРС, Годишњи извештај 1948.

Из извештаја који су народни одбори из свих крајева Србије слали Министарству трговине види се да је национализација 1948. године спроведена по неколико видова. Наиме, радње приватних трговаца су одузимане или путем предаје власника јавном тужиоцу због шпекулације или путем оптужбе за ранију шпекулацију или су једноставно проглашене за непотребне и као такве национализоване. Степен национализације није био исти у свим деловима Србије, али су постојала места у којима је она до краја маја спроведена стопостотно (на пример Лозница - 47 радњи, Пирот - 28 радњи, Смедерско - 34 радње, Варварин - 62 радње итд.).³⁵ Од нешто више од 2.100 приватних трговинских радњи, колико их је било на територији 9 градских и 32 среска народна одбора у Војводини, крај јуна дочекало је свега 29. На примеру Војводине може се спровести мини истраживање које показује да је по основу шпекулације предато јавном тужици 95 власника (тј. толико је ликвидирано радњи), што је око 4,5% свих ликвидираних радњи, по основу раније шпекулације национализовано је 149 или око 7%, а остатак је ликвидирао као непотребан за трговачку мрежу (скоро 90%).³⁶ У Словенији је крајем 1946. године приватни сектор трговине доминирао учествујући у укупној мрежи са око 80%. Задружни сектор био је у пределу Мурске Соботе и Бистрице (североисточни део Републике), око Кршког, Новог Места и Брежица (источни део Републике) и на самом југу јачи него у другим крајевима. Државни сектор је имао веће учешће од просека за Републику у крају око Марибора, док је приватни био у централном делу (Љубљана) још доминантнији него у другим деловима Републике. Годину дана касније (31.12.1947) учешће приватног сектора смањило се на нешто више од половине, док су остатак отприлике равноправно делили државни, задружни и друштвени сектор који се појавио у међувремену. Задружни сектор је у источним и североисточним деловима и даље био јаче изражен него у другим деловима Словеније, док је приватни сектор и даље био најјачи у љубљанском крају.³⁷

У циљу обезбеђења што већег броја стручних и школованих људи за рад у трговини, али и стварања идеолошки и политички повољније ситуације у овом сегменту привреде и живота земље, власт је настојала

---

³⁵ АС, Г-144, Министарство трговине и снабдевања НР Србије, фасцикла 16, документа број 8683, 8675, 8669, 8690.

³⁶ АС, Г-144, Министарство трговине и снабдевања НР Србије, фасцикла 10, документ број 33767.

³⁷ АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 46, Стање трговинске мреже у Словенији 1946-1947.

да преко трговачких школа и курсева створи нов трговачки кадар, лојалан принципима на којима је тих година изграђивана земља. Према подацима Министарства трговине ФНРЈ школске 1947/48. године стање економских техникума у којима су "на социјалистичкој основи" стварани кадрови за трговину било је следеће: 40 школа, 512 одељења, 10.870 ђака (3.498 мушких и 7.372 женских). Од 1947. године уведена је и обавезна једномесечна пракса у трговачким и другим предузећима за све ученике другог и трећег разреда економских техникума. У првих девет месеци 1948. године у Југославији је организовано 737 трговачких курсева и на њима је оспособљено 37.888 курсиста. Према подацима Министарства они су одмах укључени у трговачку мрежу.³⁸ Према подацима истог Министарства у првој половини 1948. године на тромесечним курсевима за млађе привредне помоћнике оспособљено је 18.681 курсиста на курсевима за трговину, а уз њих су одржавани и курсеви за угоститељство и откуп.³⁹ Тиме је добијана армија нових радника за нову трговину, по мери власти. То не значи да један део запослених у национализованим радњама није нашао посао у државним продавницама.

У Хрватској су курсеви одржавани под надзором републичког Министарства трговине, али је инсистирано на томе да се они повежу са властима и политичким организацијама, па чак и са јавним тужилаштвом, тако да је један од постављених услова за полазнике курса била и политичка подобност. Власт је процењивала да управо по овом критеријуму курсеви у Загребу нису задовољавали, док су као добро припремљени похваљени курсеви у Чаковцу, Копривници, Бјеловару, котару Сушак итд. Изгледа да ништа бољи почетак курса није био ни у Сплиту, где су омладинци "скупљени камионом" на курс. Било како било, од

³⁸ После рата стално је повећаван број ових школа, као и број одељења и ученика, што се види из следеће табеле.

школска година	број школа	број одељења	мушких ученика	Женских ученика	укупно ученика
1938/39	23	145	2.651	2.762	5.413
1939/40	26	169	3.082	3.310	6.392
1945/46	33	202	1.687	3.773	5.460
1946/47	37	250	3.075	5.081	8.156
1947/48	40	512	3.498	7.372	10.870

АСЦГ, фонд 163, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 35, Основне карактеристике унутрашње трговине у ФНРЈ.

³⁹ Највећи број курсиста оспособљен је у Србији (6.045) Хрватској (5.241) и Словенији (3.995). Следе Македонија (1.620), Босна и Херцеговина (1.300) и Црна Гора (480), АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 46, Установљење радне снаге 1946.

курсиста је тражена писмена изјава да ће после свршеног курса провести 2 године као намештеници у државним или задружним трговачким предузећима. Колико је било проблема на почетку ових курсева види се и по томе што су за полазнике узимани и они са мање од 16 година, супротно упутству Министарства, па и неки који нису завршили основну школу. За наставнике општих предмета узимани су учитељи основних школа и кадрови из Економских техникума и трговачких школа. За стручне предмете ангажовани су руководиоци из државне трговачке мреже и наставници из Економских техникума. За политичке предмете у Северној Хрватској вођено је рачуна да наставници буду људи који ће ове предмете "правилно политички предавати", док су у Приморју ти предмети препуштени "обичним наставницима". Већина курсева била је интернантског типа, осим у градовима где су полазници курсева били житељи градова. Храна је задовољавала у Северној Хрватској, али не и на Приморју. У котарима Чаковец и Врбовац дешавало се да курсисти нису имали кревета. Најтежи услови живота курсима били су у котарима Титова Кореница и Госпић. Наставу је отежавао и недостатак приручника и литературе, па су курсисти учили углавном из својих забелешки са предавања. Према подацима за све курсеве до 31. септембра 1948. године, на курсевима за привредне помоћнике, руководиоце прода- вница, млађе књиговође и руководиоце државних трговинских предузећа, од 13.653 полазника 12.685 је изашло на испите, а положило 12.591.⁴⁰ Средином септембра 1948. године у Хрватској су били у току следећи курсеви: тромесечни за млађе привредне помоћнике (143 течаја са 4.508 полазника), једномесечни за руководиоце продавница (98 течајева са 2.344 полазника), тромесечни књиговодствени курс (11 течајева са 380 полазника), једномесечни за евидентичаре (1 течај са 37 полазника), осмомесечни за руководиоце државних трговачких предузећа (1 течај са 93 полазника), шестомесечни за ревизоре (1 течај са 60 полазника).⁴¹ Наставни планови били су велики проблем, па је Министарство трговине и опскрбе Хрватске

⁴⁰ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини. За курсеве за трговачке помоћнике Градски народни одбор Загреб давао је следеће опаске: Наставни планови су били претешки да би се савладали за тако кратко време, тим пре што је део полазника имао само основну школу или чак само аналфабетски течај, а ретко ко по неки разред средње школе. Десило се и да је наставни план за курсеве за руководиоце стигао три дана по почетку курса, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948-1950, Односи се на Хрватску.

⁴¹ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948-1950, Односи се на Хрватску.

препоручило лета 1948. године да се за почетак, док се планови не израде, на једномесечним курсевима за руководеће кадрове у трговини користе програми довршених једномесечних течајева за трговачке помоћнике. Министарство је препоручивало да се тамо где ти програми нису сачувани настава држи по следећим предметима и бројем часова: привредни систем ФНРЈ-30 сати, Устав ФНРЈ и привредно законодавство-30 сати, организација и техника трговине-40 сати, оперативна евиденција и планирање-20 сати, књиговодство с дописивањем и калкулацијом-60 сати. За сваки предмет прописан је садржај који треба обрадити на часовима.⁴²

На територији БиХ постојали су курсеви за нове кадрове у трговини и угоститељству у Илици, Тузли, Добоју, Травнику, Бања Луци и у Мостару, а у сваком од ових места и у Сарајеву радили су курсеви за стручно уздизање кадрова. Курсеви су били интернантски, у зградама које су једва могле задовољити потребе курса, исхрана је била колективна у мензама или у градским и приватним угоститељским радњама. Наставу су држали наставници гимназија, трговачких академија, директори предузећа и учитељи. Око 30% полазника били су млађи од 18 година, а преовладавали су они сеоског порекла.⁴³

У Македонији је за пример добро организованог курса узиман курс за помоћнике у трговини у Прилепу, а лоше организованог курс у Битољу. У првом случају власт је била задовољна одзивом и пропагандом за курс која је извршена преко масовних организација. На време су пронађене зграде за смештај курсиста који нису из Прилепа и за рад кружока а поведено је рачуна и о хигијенским условима. Исхрана курсиста који нису били из Прилепа оцењена је као одлична (хранили су се у градском хотелу "Гранат"). Власт је исказивала задовољство и одабиром

---

⁴² Овај допис потписао је министар трговине и опскрбе Јурица Драушник, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948-1950, Односи се на Хрватску.

⁴³ Ево неколико карактеристика трговачких курсева. У Тузли је одржан курс за продаваче, интернати су патили од недостатка чаршафа, али су имали нову ћебад. Жене су биле одвојене од мушкараца, хигијена је била слаба, али је извршено запрашивање и пелцовање курсиста против тифуса. Учење је одржавано по кружоцима, али је проблем била велика удаљеност спаваоница, просторија за кружоке, мензи и учионица. У Добоју је такође био курс за продаваче, а курсисти су били смештени у три бараке са омладинске пруге. Курс за продаваче постојао је и у Мостару, услови су били слични онима у Тузли, али је храна била слабија, а хигијена и смештај бољи. У погледу рада омладинске организације, културно-просветног и "политичко-васпитног" рада, процењено је да се овај курс издавао од свих других у републици, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

наставника и радом по кружоцима на којима је утврђивано пређено градиво. Проблем је представљао недостатак стручних књига.⁴⁴ Савезно министарство трговине и снабдевања није било задовољно ангажовањем републичког министарства Македоније на пословима оспособљавања нових кадрова за трговину. Према једном документу из 1948. године, од курсиста који су завршили курсеве за млађе привредне помоћнике, 725 је запослено у државној трговачкој мрежи, 411 у задружној, а чак 484 курсиста није добило посао после завршеног курса. Наведено је да је за тромесечне трговачке курсеве утрошено 8,8 милиона динара, да су наставници за курсеве у Македонији доведени из целе земље, па се ипак десило да сви курсисти нису запослени. Градски народни одбор у Дебру није хтео да запосли свршене курсисте са трговачког курса "наводећи да он не жели да ради са младим и неискусним људима". Власт се бринула због тога што су овакви случајеви почели лоше да утичу на потенцијалне курсисте за нове курсеве, па је било проблема приликом "мобилизације" нових полазника. У сваком случају, до септембра 1948. године трговачке курсеве (12 течаја за млађе привредне помоћнике, 4 за руководиоце трговинских предузећа и 4 течаја књиговодственог курса) завршило је 1.928 од 2.211 полазника, колико је био на почетку курсева.⁴⁵

Што се тиче Црне Горе, процењено је да је за курс за трговачке помоћнике владало велико интересовање и није скривано задовољство правилним избором наставника и курсиста, па је сматрано да су за курсисте изабрани "политички позитивни људи". Курсеве је похађала махом омладина са села и то женска.⁴⁶ За разлику од Македоније, у

⁴⁴ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

⁴⁵ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, Односи се на Македонију.

⁴⁶ У Титограду је организован курс за административно-управно и економско-техничко особље. Курс је био интернантског типа, са проблемима као што су лоша исхрана (посебно квалитет хлеба), недостатак литературе за учење и механичко и учење напамет без разумевања суштине ствари (форсирано је учење по кружоцима). Многи ученици учили су по цео дан и до касно у ноћ што је угрожавало њихово здравље. У Беранама је организован курс за трговачке помоћнике. Курсисти су били смештени у згради гимназије у 6 соба, нису имали крвета и спавали су на слами. Хранили су се у хотелу у Беранама, а храна је оцењена као добра. Настава је вршена у згради гимназије, али без школских клупа, па је курсистима као једина могућност за вођење белешки остало писање на коленима. У Пљевљима је курс за трговачке помоћнике почео са радом 17.1.1948. Интернат је био неуредан, са прстом блата на поду, а курсисти су спавали на сламарицама. Курсисти су критиковани због ходања у блатњавим ципелама по њебадима, пушења и бацања пикаваца по соби. Ни исхрана није била добра. Учење по кружоцима обављано је између 8 и 10 сати увече. Предмети које су учили курсисти

Црној Гори су сви свршени курсисти, осим у два случаја, били запослени. За другу половину 1948. године планирани су курсеви за трговачке помоћнике у Пљевљима и за шефове продавница у Никшићу. Власт је водила рачуна о политичким карактеристикама наставника. Отуда су четири наставника са курса у Никшићу носила оцену "активни фронтовац, политички правилно оријентисан", један (Ристо Ковачевић, предавао Устав) "члан фронта, политички повијен и резервисан", док је наставник привредне математике оцењен као "члан фронта-из непријатељске породице. На послу заузимљив, политички се неиспољава, прилично лукав". На курсу у Пљевљима било је "пријатеља данашњице", али и оних за које је процењено да су у рату симпатисали четнике, док је наставник предмета познавање робе оцењен као непријатељски расположен, али и као стручан, што га је очигледно и одржало на послу.⁴⁷

Од децембра 1947. или јануара 1948. у Словенији су одржавани течајеви за пословође и то интернатског типа (Рогашка Слатина, Добрна, Љубљана, где су полазници били углавном из Словеначког приморја) и неинтернатског типа (Љубљана, Марибор, Цеље) и за књиговође и то интернатског типа (Ново Место, Брежице, Рогашка Слатина, Марибор) и неинтернатског типа (Љубљана, Цеље, Трбовље, Крањ, Мурска Собота, Марибор). Наставу су држали наставници Економских техникума, учитељи основних школа и намештеници. У интернатским курсевима били су обезбеђени храна и становање.⁴⁸

У Београду је у марту 1948. године трговачки курс имао 972 слушаоца (од тога 790 жена). Они су радили у 4 школе са 28 одељења, 50 кружока. При курсу су постојале и 3 партијске ћелије са 35 чланова и 3 актива СКОЈ-а са 50 чланова. Партија није била задовољна чињеницом да полазници курса претходно нису били политички проверени. Осим тога, полазници нису прошли лекарску контролу, а пре почетка курса

могу се поделити на опште, стручне и политичке. Тако су у Титограду учили српски језик, привредну и општу математику, администрацију и кореспонденцију, књиговодство, политичку економију, привредно законодавство, привредни систем и организацију и технику трговине. На курсевима у Пљевљима и Бернама учили се српски језик, историју, географију, привредни систем, књиговодство са кореспонденцијом, познавање робе, организацију и технику трговине и математику. На овим курсевима било је око 400 полазника, АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

⁴⁷ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања ФНРЈ, фасцикла 48, 1948, 1949, 1950, Односи се на Црну Гору.

⁴⁸ АСЦГ, Министарство трговине и снабдевања, фасцикла 47, Курсеви за оспособљавање нових кадрова у трговини.

са њима нису били склопљени уговори. Партијским речником речено, накнадна провера је показала да међу полазницима има проблематичних, шпекуланата, политички лоших и неморалних људи. Накнадно су потписани и уговори који су садржали обавезе похађања курса и полагања испита, као и обавезу рада у градским трговачким предузећима после завршеног курса, али није прецизирано на које време. Проблеми у раду курса, а који не подлежу идеолошкој верификацији, већ условима рада, били су опсежан програм и недостатак времена. Целодневни програм трајао је до касно увече и обухватао је практични рад, учење у кружоцима и наставу у школама. С обзиром на то да је програм почињао у 8 сати пре подне и да је настава у школама одржавана увече, радни дан курсиста завршавао се тако касно да су они који су долазили из удаљенијих делова града могли да се врате кући тек иза поноћи. Полазници из Раковице и Кошутњака су из ових разлога пуштани раније кући и редовно су изостајали са последњих часова. Осим тога, и код полазника који су присуствовали овим часовима пажња је знатно опадала, јер се радило о настави одржаваној до 22 сата.⁴⁹ Приликом ликвидирања приватних радњи велики број трговаца ушао је у државни трговачки апарат, што је Партија оцењивала као негативну појаву. Крајем 1948. године у Београду је извршено чишћење тог апарата и из њега одстрањено око 220 старих трговаца, а у марту 1949. године и 120 бивших жандара, официра, полицајаца "који су се увукли у трговину". Постојао је додатни разлог за ово чишћење спроведено у државним предузећима. Наиме, власт је процењивала да је овај стари трговачки кадар лоше утицао на младе људе које је она убацивала у трговину преко курсева и у које је имала много више поверења.⁵⁰

---

⁴⁹ АБ, ГК СКС Београд 1945-1964, кутија 401, Подаци о трговачком курсу, 10.3.1948; Исто, Како се у Београду спроводе уредбе о снабдевању становништва; Према подацима из 1949. године тада је постојао 21 курс са 2.070 људи и 15 семинара са 3.035 људи, Исто, Проблеми трговине и снабдевања грађана, 1950.

⁵⁰ АБ, ГК СКС Београд 1945-1964 кутија 401, Проблеми трговине и снабдевања грађана, 1950.

Slobodan Selinić

The trade in Yugoslav Republics 1945-1948

Summary

Although the private trade used to be unwanted from the very beginning due to political and ideological viewpoint after the WW2, it survived to on a lagar scale until the middle of 1948. Its significance was constantly minimized, though different measures imposed by authorities. The basic measures against the influence of private trade, before its final elimination, had been supervising of wholesale trade by founding state owned trade enterprises, introduction of the system of planned distribution of goods, punishing merchants for crimes based on war profit, nationalisation from 1946, fighting against economic sabotage and speculation. Along with these measures, being suspicious against exaint existing trade staff and trying to provide professionals to the trade as an economic branch, the state herself has organised trade schools and courses for training new staff for the work in the field of economy. In order not to provoke bigger disorganisation in supplying of the citizens in the period when the participation of the state and cooperative sector in the wholesale trade had been rather insignificant, and foreign policy reasons, had been basic reasons for postponing the final nationalisation of reatail trade until 1948. However, even the nationalisation of 1948 has not been a complete one. In spite of all a couple of hundred of private trade shops, the most of them in Serbia, i.e. Belgrade have survived as they were needed to supply people with necessary good.